

HET POPULISTISCH APPEL
Voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire
democratiekritiek

Koen Abts

1. POPULISME: EEN POLYVALENT EN DISKWALIFICEREND LABEL

In West-Europa lijkt het populistisch appel aan een wederopstanding bezig. Aan de ene kant wordt de doorbraak en het succes van tal van extreem-rechtse partijen, gedurende de twee laatste decennia, gekoppeld aan de activering van populisme. Partijen zoals het Front National, Vlaams Blok, FPÖ en Lega Nord zijn er meesterlijk in geslaagd om hun ideologische en programmatisch radicale agenda vast te hechten aan een populistische mobilisatiestrategie en stijl. Aan de andere kant hanteren tal van gevestigde politici in hun mobilisatie en in hun antwoord op de hedendaagse legitimiteitscrisis van de representatieve democratie onderdelen van het populistisch discursief repertoire, zoals de verwerping van de gevestigde elite en de verheerlijking van de populaire publieke opinie als legitieme referentie voor politieke actie. Als gevolg van deze politieke ontwikkelingen is populisme, zowel in wetenschap, politiek als media, uitgegroeid tot een *booming concept* met alle daarbij horende gebreken. Ten eerste wordt populisme nogal nonchalant en inflatoir, in allerlei uiteenlopende betekenissen, te pas en te onpas ingezet om tal van nieuwe en ongewone politieke mobilisatievormen en bewegingen, die (de feitelijke toepassing en werking van) de verankerde waarden, regels en instellingen van de liberaal-democratische traditie uitdagen en die de vertrouwde politieke omgangsvormen doorbreken, mee aan te duiden (Mény & Surel 2002a, 1-3). Ten tweede is het vooral in polemische debatten aanlokkelijk om populisme te herleiden tot een (al te) ordinair diskwalificerend label om politieke uitdagers van allerlei slag te stigmatiseren, te overklassen of hun legitimiteit te ondergraven (Taguieff 1995, 9-10; Taguieff 1997). Ten derde wordt populisme wel eens al te ruim gedefinieerd, waarbij populisme uitgerekt wordt tot een politieke stijl gericht

op het etaleren van volksverbondenheid. Zo vatten de Antwerpse sociologen Jagers & Walgrave (2003, 14) populisme “als een specifieke communicatiestijl van politieke actoren waarbij de aandacht voor de (belangen van) gewone mensen, burgers, de *populus*, centraal staat. Populisme is een communicatieframe dat gebruikt wordt om zich te identificeren met het brede publiek”. Zonder verdere conceptuele specificatie en ontdaan van elke ideologische betekenis wordt populisme meteen al te eenvoudig uitgebreid tot elk (politiek) appel aan de bevolking. In analytische zin is zulk nogal roekeloze en alledaagse gebruik van het populistisch label evenwel niet zonder problemen.

Niettegenstaande haar controversiële connotatie viel het concept, hoewel veelgebruikt, lange tijd weinig wetenschappelijke belangstelling te beurt. Deze theoretische verwaarlozing is een voornamere reden van de inflatie aan vage en tegenstrijdige omschrijvingen van populisme in de wetenschapspraktijk (Papadopoulos 2000; Taggart 2000). Meer fundamenteel wordt de analytische eenduidigheid echter bovenal bemoeilijkt door het meerdimensionale wezen van populisme (Canovan 1999). Paul Taggart (2000, 22) heeft het over een *fractured concept*, daar elke wetenschappelijke consensus omtrent de inhoudelijke betekenis en de reikwijdte van populisme ontbreekt. Het polyvalente concept incorporeert immers zowel elementen van discursieve mobilisatie, ideologische inhoud als politieke stijl wat, naargelang de klemtoon, resulteert in verschillende concepties van populisme. Om de verwarring compleet te maken zijn de verschillende theorieën over populisme het niet alleen over het belang van de verschillende dimensies van populisme oneens, maar ook over de feitelijke kenmerken van die verschillende facetten (Canovan 1981; Weyland 1999; Mény & Surel 2002b). Door de complexiteit en gebruikinflatie is het niet verwonderlijk dat populisme dikwijls uitmondt in een vage categorie, die snel en slordig verbonden wordt met allerhande verschijnselen, waardoor het begrip tezelfdertijd aan heuristische en analytische bruikbaarheid verliest (Taguieff 1995, 17-21; Canovan 1999, 3). Zo getuigt de gelijkenschakeling van de populistische stijl aan populaire politiek, waarbij wordt geappelleerd aan een breed publiek van burgers, niet alleen van een onvolledig, maar vooral inaccuraat gebruik van de term. De wetenschappelijke inzet is derhalve te komen tot een afgebakend begrip. In een aantal recente bijdragen is alvast de aanzet van zulke uitklaring van de conceptuele reikwijdte en bruikbaarheid van populisme gegeven. Na het pionierswerk van Ionescu en Gellner (1969) en Canovan (1981) kent het concept vanaf de tweede helft van de jaren '90 een theoretische revival (Canovan 1984; 1999; Piccone 1994; Kazin 1995; Taggart 1995; 1996; 2000; Taguieff 1995; Hayward 1996; Westlind 1996; Weyland 1999), wat culmineerde in het uitstekende, weliswaar nogal Europees getinte, verzamelwerk *Democracies and the Populist Challenge* (Mény & Surel 2002b).

In dit artikel onderwerpen we het fenomeen evenals de wetenschapspraktijk aan een kritische blik. Er wordt een pleidooi gehouden voor een strikte omschrijving van het concept, waarbij tevens de relatie tussen populisme en liberale democratie wordt geïnterpreteerd. Hoewel een eenduidige definitie vrijwel onmogelijk lijkt (Taggart 2000, 10-22; Mény & Surel 2002a), doen we in de eerste plaats een suggestie over hoe en onder welke omstandigheden feitelijk over populisme gesproken kan worden. In deze *kritische begripsbepaling* en analyse van het fenomeen beschouwen we popu-

lisme als een meerduidig concept en identificeren de specificiteit van het fenomeen aan de hand van drie noodzakelijke dimensies: mobilisatiestrategie, ideologie en stijl. Ofschoon het populisme aan totale, gesloten en coherente maatschappijvisie ontbeert en aldus geen volledig ontwikkelde ideologie is, wordt geponereerd dat populisme toch een beperkte en formele ideologische kern bezit. Deze kern verwijst naar de typische combinatie van de populistische code: het appel aan het eenvormige volk gekoppeld aan een antagonistische conceptie en verwerping van de gevestigde machtsstructuren en intermediaire instituties. Tezelfdertijd wordt ingegaan op de relatie tussen de inhoudelijke denkbeelden en de typische stijlkenmerken van het populisme: de hang naar eenvoud; de directe en concrete communicatiestijl; en de verheerlijking van rechtstreeks en persoonlijk leiderschap. Volgend op de begripsanalyse formuleren we, in de tweede plaats, een aantal *normatieve stellingen*. Hierbij staat de vraag centraal of populisme dan wel de ultieme democratische mobilisatie is van politiek ongenoegen hetgeen resulteert in een verdere volmaking van de representatieve democratie of eerder moet gezien worden als een bedreiging van de representatieve liberale democratie. Het theoretische uitgangspunt is dat de populistische verleiding inherent is aan en ingebakken is in de paradoxen in het hart van de democratie, maar dat het tegelijk veel verder gaat dan een ordinaire kritiek op het functioneren van de representatieve democratie. De liberale representatieve democratie zelf vormt immers de inzet van de populistische kapitalisatie van het ressentiment. Deze paradox verklaart tegelijk waarom populisme zowel object van fascinatie als van angst is.

2. DE DIMENSIES VAN POPULISME: STRATEGIE, IDEOLOGIE EN STIJL

In formele termen verwijst populisme naar *een unieke mobilisatiestrategie, die gebruik maakt van een specifiek ideologisch referentiekader en een typische politieke stijl*. De essentie van de *populistische mobilisatie* wordt uitgedrukt in de omschrijving van Margaret Canovan (1999, 3) die populisme omschrijft als een 'stijl van politieke retoriek' (Kazin 1995, 3), waarbij een beroep op het volk wordt gedaan als politieke kracht tegen zowel de gevestigde machtsstructuur als de dominante ideeën en waarden van de samenleving. De populistische mobilisatie is aldus een doeltreffende strategie om politieke invloed en macht te verwerven, waarbij men aanwezige gevoelens van ressentiment aanboort en politiek tracht te exploiteren door middel van een typische retoriek, die in naam van het (cultureel) homogene volk de gevestigde partijen uitdaagt en de dominante waarden van de representatieve democratie als basis voor politieke legitimiteit devalueert door in de plaats ervan het gezonde verstand van de gewone man of van de stilzwijgende meerderheid als nieuwe basis van politieke legitimiteit af te kondigen (Canovan 1999, 3-7; Betz 2002, 197-205). De argumentatiestructuur van de populistische aanspraak als zodanig is volledig opgebouwd rond de concepten volk en democratie, dewelke in de populistische ideologie in hun particuliere betekenis op een dwingende en typische wijze met elkaar verbonden worden (Canovan 2002, 33-38). Cruciaal in deze ideologie is, zoals Ernesto Laclau (1979, 172-173) het noemt, de *popular-democratic interpellation* waarbij het klaarblijkelijk

eenvormige volk tegenover de vijandige (politieke, culturele of economische) elites wordt gesteld. Aan de ene kant wordt het soevereine volk als allesbepalende en enige drager van de algemene wil aanzien, wat populistten claimen te (kunnen) belichamen. Centraal in de populistische ideologie staat de *populaire soevereiniteit* van het volledig gevormde en zelfbewuste één en ondeelbare volk zonder interne scheidslijnen. In de meeste gevallen verwijst dit echter naar een meer exclusieve *culturele notie van het volk*, meer bepaald een culturele gemeenschap met een essentiële identiteit. Aan de andere kant wordt democratie geïnterpreteerd als de rechtstreekse uitdrukking van de volkswil, dewelke de facto met de meerderheidsregel vastgesteld kan worden. De nadruk van het rechtstreekse bestuur door het ondeelbare volk, belichaamt in de figuur van de populistische leider als onbemiddelde emanatie van de *common sense*, wordt gelijk gekoppeld aan een allesvernietigende systeemkritiek op de representatie van de volkswil door het gevestigde establishment en bemiddelende instituties (Canovan 1981; Laclau 1979). Alzo houdt de populistische ideologie, in drie opeenvolgende stappen, een pleidooi voor een *volksdemocratie*: de benadrukking van de fundamentele positie en rol van het monolithische volk; de stelling dat het volk verraden is of, alleszins, in de steek gelaten wordt door de gevestigde politiek; en tenslotte de eis dat het primaat van het volk hersteld moet worden (Mény & Surel 2002a, 11-13). Tot slot gaat populisme steeds gepaard met een typische *politieke stijl* die gekenmerkt wordt door een cultus van charismatisch leiderschap, die het populaire wantrouwen in de gangbare representatieve politiek kapitaliseert en zich rechtstreeks alsook op simplistische wijze richt tot het 'gewone' volk. Populisme is een negatieve en defensieve politiek op basis van een particuliere taal, stijl én analyse van eenvoud, directheid en duidelijkheid als contrapunt tegen het ingewikkelde, ontwijkende jargon en de genuanceerde maatschappijanalyses van de gevestigde politiek (Immerfall 1998; Taggart 2000). In een moralistische en anti-intellectualistische straattaal, waarin geappelleerd wordt aan het *gezond verstand*, daagt men in niet mis te verstane slagzinnen het politiek correcte denken van het establishment uit.

3. POPULAIRE POLITIEK, POPULISME EN EXTREEM RECHTS

De eenvoudige en rechtstreekse sensatietaal is als zodanig evenwel ontoereikend om populisme te kenschetsen (Canovan 1999, 5-6). Daarvoor dient de eenvoudige retoriek immers expliciet verbonden te zijn met de populistische ideologie of gebaseerd te zijn op een eenvoudige analyse, die rechtstreeks uit het volk of de publieke opinie (zou) voortspruiten. Wanneer deze inbedding in de populistische ideologie ontbeert, spreken we niet over populisme maar over *populaire politiek*. Populaire politici spelen in hun propagandastijl en strategisch optreden, op het eerste gezicht althans, wel bepaalde facetten van de populistische stijl, maar verwijzen in hun vertoog niet (uitdrukkelijk) naar een monolithische culturele entiteit of naar een onbemiddelde democratie. Er wordt geen essentie of (culturele) eenheid geclaimd. In het geval van populaire politiek gaat het om een appel aan een *populatie* die principieel *onbepaald* is. Een of andere samenhangende aanroeping van de algemene wil als

onbepaalde politiek-symbolische constructie, zij het *de mensen*, *de burger* of *het volk*, is immers altijd nodig om aanspraak te kunnen maken op representatie en om aan massamobilisatie te kunnen doen (Van de Putte, 1987: 414; Lefort, 1992: 20; Van Roermund, 2000: 81). Net zoals oneliners en metaforen even goed instrumenteel zijn om complexe en afgewogen analyses begrijpelijk en inzichtelijk te maken voor een zo groot mogelijk publiek. Kortom, het wezen van populisme wordt niet gevat met al te ruime definities, die het fenomeen omschrijven als “*een specifieke communicatiestijl gericht op het etaleren van volksverbondenheid*” of, nog erger, het eenvoudigweg oprekken tot “*het spreken over de bevolking*” (Jagers & Walgrave 2003, 13-14). Mijn stelling is derhalve dat het analytische onderscheid tussen populisme en populaire politiek essentieel is om niet elk verlossend appel aan een populatie, eigen aan de werking van de representatieve democratie, bij voorbaat te reduceren tot populisme. Zonder de referentie aan een ideologische kern dreigt populisme immers te worden gebagatelliseerd tot een louter retorisch vehikel dat aan om het even welk ideologisch project aangehaakt kan worden.

Alhoewel populisme een alomvattend en integrerend maatschappelijk project met *substantiële* kernwaarden ontbeert en daarom allesbehalve als een *full ideology* kan aanzien worden, bezit populisme toch een aantal onontbeerlijke kernideeën (Taggart 2000; Canovan 2002; Akkerman 2003). Margaret Canovan (2002, 32) omschrijft populisme terecht als een *thin-centred ideology* (Freeden 1998, 750), daar het geen volledig maatschappijbeeld voorschotelt, maar toch een conceptuele kern bezit, waarin nomina zoals volk, democratie en soevereiniteit, die allesbehalve het monopolie zijn van de één of andere ideologie, in een zeer specifieke betekenis en samenhang de prioriteit boven andere noties krijgen (cf. Laclau, 1979). Het hart van het populisme is bijgevolg niet leeg (Taggart 2000, 3), maar schraal: het ontbeert substantiële inhoud buiten de kern. Tegelijk spruit de fundamentele ambiguïteit van populisme voort uit deze substantiële onbepaaldheid. De beperkte en formele ideologische structuur van de 'macht van en door het één en ondeelbare volk' dient trouwens verder opgevuld te worden met substantiële waarden (Canovan 2002, 33-38). Elke inhoudelijke begrenzing en specificatie van wie nu al dan niet het monolithische volk constitueert en wat de ultieme democratie nu juist omvat, wortelt namelijk in de (gemaaskeerde) verwijzingen naar meer volledige ideologieën. De dunne of formele populistische ideologie transporteert als het ware meer volledige of substantiële ideologieën, zoals omschrijvingen als *nationaal-populisme* (Taguieff 1995), *links-populisme* (Piccone 1994) of *rechts-populisme* (Betz & Immerfall 1998; Betz 2002) aangeven. Hoewel men in naam van het volk spreekt, representeert men namelijk tegelijkertijd ook steeds een specifieke sociale groep of belang en wordt het volk met zeer uiteenlopende ideologische waarden en maatschappijprojecten verbonden, waardoor het volk een verschillende betekenis voor diverse populistten heeft (Laclau 1979; Canovan 1984; Kazin 1995; Taguieff 1995). De contextgebondenheid en elasticiteit van populisme maakt het dan ook onmogelijk om een substantiële éénheid in alle mogelijke manifestaties ervan te vinden. Net zoals noties als democratie, socialisme of liberalisme is populisme een nomina, een abstract en hybride begrip zonder één vaste, eenvoudige en universeel erkende betekenis en verschijningsvorm (cf. Oakeshott 1996, 8-9). Pierre-André Taguieff (1995, 25) drukt het krachtig als volgt uit: “*In order to avoid verbal squabbles, it may be better to take a strictly nominalist position and abandon the*

useless search for features common to all historical phenomena designated as populist". Daarom lijkt het in empirisch onderzoek bovenal zinvol om particuliere verschijningsvormen van populisme en hun feitelijke aankoppeling met meer volledige ideologieën te onderzoeken.

Zulke werkwijze is evenwel niet zonder gevaar. Het vervalt snel in een circulaire redenering en al te exemplarische benadering, waarbij de kenmerken van de specifieke tijdruimtelijke casus richtinggevend, zelfs allesbepalend, worden voor de definitie van het algemene fenomeen. Vooral in de onderzoekspraktijk waarin populisme nogal eenzijdig en omzeggens uitsluitend vereenzelvigd wordt met extreem rechts, neigt dit te gebeuren (Betz & Immerfall 1998; Hainsworth 2000b). Om vier redenen is deze tendens problematisch. Ten eerste blijken substantiële definities die populisme verbinden met een ideologische inhoud, bijvoorbeeld met nationalisme, xenofobie of autoritarisme, particuliere *ad hoc* omschrijvingen dan een algemeen geformuleerde en bruikbare conceptualisatie die de essentie van populisme vat en op de diverse verschijningsvormen van populisme van toepassing is. Populisme is namelijk het monopolie van linkse noch rechtse ideologieën. Oorspronkelijk was het populisme voornamelijk een linkse progressieve beweging, ofschoon het na de tweede wereldoorlog vooral een rechts gezicht kreeg (Canovan, 1981; 1999; Piccone 1994; Piccone & Ulmen 1995; Kazin 1995; Taggart 2000; Tarchi 2002; Akkerman 2003; Pels 2003). Ten tweede zijn niet alle extreem rechtse partijen populistisch. Ze presenteren zich niet allemaal als afstammelingen van het volk, die hun verlangens vat, voor hen spreekt en haar legitimiteit ontleent aan een rechtstreekse en bevoorrechte band met het volk (Taguieff 1995; Hainsworth 2000a; Mény & Surel 2002). Ten derde is het de vraag of de betreffende extreem rechtse partijen primordiaal als populistische beweging omschreven dienen te worden of eerder als xenofob-nationalistische bewegingen die de populistische ideologie, mobilisatie en stijl inzetten om de macht, langs democratische weg, te grijpen en te behouden (Taguieff 1995; Hainsworth 2000a). En ten vierde leidt de identificatie van populisme met extreem rechts al te makkelijk tot een demonisering van elk appel aan het volk, waardoor het potentieel emancipatorische vermogen ervan uit beeld verdwijnt (Piccone 1994; Canovan 1999). Terecht stelt Cuperus (2003) dan ook dat de meeste extreem-rechtse partijen *populistisch* zijn omdat ze pretenderen het volk te belichamen en mobiliseren tegen het gevestigde establishment, maar ze zijn *rechts-populistisch* omdat ze menen de nationale of etnische identiteit te moeten verdedigen tegen buitenstaanders en externe invloeden. Daar populisme voorbij gaat aan extreem rechts, pleiten we ervoor om in theoretische analyses de minimale ideologische matrix van populisme alsook de minimale kenmerken van de populistische mobilisatie en stijl aan te geven, terwijl verdere inhoudelijke conceptualisering van daadwerkelijke emanaties van populisme zich dienen te richten op de feitelijke aankoppeling van meer volledige ideologische frames aan de dunne populistische ideologie. De cruciale vraag in zulke verzoeken analyses van de ideologische programma's en *action frames* (Snow e.a. 1986) van succesvolle hedendaagse populistische partijen in West-Europa, namelijk populistisch extreem-rechts, bestaat er dan ook in om na te gaan hoe extreem-rechtse partijen en leiders populisme op eigen specifieke wijze verder (ideologisch) vorm geven en inkleuren. Ofschoon dit niet het opzet van het artikel is, trachten we wel de *totalitaire essentie* van de po-

---

populistische ideologie te illustreren door aan te geven hoe het monolithische volk nader ingevuld en uitgewerkt wordt door hedendaagse succesvolle extreem-rechtse partijen.

4. DE KERN VAN DE POPULISTISCHE IDEOLOGIE: VOLK VERSUS ELITE

Het uitgangspunt is dat de sleutel tot het vatten van populisme in de definitie van en de relatie tussen elite en massa ligt. Zowel Canovan (1981, 264) als Laclau (1979, 172-173) zien aan de ene kant *de vijandige conceptie tegenover de elite* en aan de andere kant *het appel aan het volk* als de kern van populistische framing. Taguieff (1995, 32-40) onderscheidt in elke vorm van politiek populisme een *protest* en *identiteit* component; Mény & Surel (2002a, 12) hebben het over de tweelingpijler van *ressentiment* en *exclusie*; Pels (2003, 31) onderkent het *verlangen naar culturele homogeniteit* en de *kritiek op de parlementaire democratie*; terwijl Taggart (2000, 5) de dubbele code kernachtig vat in z'n omschrijving van populisme als "*a reaction against the ideas, institutions and practices of representative politics which celebrates an implicit or explicit heartland as a response to a sense of crisis.*" Uit deze omschrijvingen blijkt alvast dat populisme niet uitsluitend een vehikel van protest is, maar tezelfdertijd een identiteit, als drager van politieke mobilisatie gericht op de verandering van het politieke regime, construeert. In deze paragraaf gaan we dieper in op de specifieke betekenis van en de relatie tussen de centrale noties van de *populistische combinatie*: volk versus elite.

4.1. Reactie tegen gevestigde elite én uitdaging representatieve democratie

Het populistisch appel concentreert zich in de eerste plaats op de verticale dimensie van het politieke conflict, namelijk tussen bestuurders en bestuurden waarbij het resoluut de kant van het volk kiest (Mény & Surel 2002b). Populisme is een *act of being against* (Ionescu & Gellner 1969, 4). Het drukt altijd een afkeer van de gevestigde machtsstructuur uit, waarbij het volk als krachtig referentiepunt en instrumenteel vehikel ingezet wordt om de populaire anti-partij sentimenten (Poguntke & Scarrow 1996) te mobiliseren en om te zetten in een openlijke veroordeling van de *politieke agenda* en de *politieke stijl* van het politieke establishment (Taggart 2000, 73-76). Aan de ene kant wordt in de aanspraak dat de publieke agenda afwijkt van de politieke agenda, de bevroren consensus tussen de gevestigde partijen uitgedaagd, waarbij dezen ervan beschuldigd worden welbepaalde reële problemen niet aan te pakken of gewoonweg te negeren. Aan de andere kant contesteert elke populistische aantijging tevens de feitelijke werking van de gangbare partijpolitiek. De partijen worden verweten vooral met zichzelf en hun eigen toekomst bezig te zijn; lichtzinnig om te springen met de democratie; uitermate log, bureaucratisch en hiërarchisch georganiseerd te zijn; evenals doordrenkt te zijn van corruptie, nepotisme en cliëntisme. In dit vertoog verschijnen de traditionele partijen als de beschermelingen van de insiders en als een onderdeel van een politiek-bureaucratische klasse (Kitschelt 2002). Ofschoon

onontbeerlijk is zulke tweeledige populaire kritiek echter ontoereikend om populisme te typeren. Beide types aanklachten zijn immers kenmerkend voor elke *uitdagende politiek* die in de electorale arena tracht in te breken, waarvan de *new politics* uitdaging van de groene partijen, met hun krachtig pleidooi voor een postmaterialistische en open universalistische agenda tezamen met hun roep om een deliberatieve democratie, de beste illustratie is (Inglehart 1990; Dalton & Kuechler 1990).

Populistische partijen zijn een specifiek type van protestpartijen (Taggart 2000, 110). In naam van het volk verwijten populisten de gevestigde partijen en intermediaire organisaties geen rekening te houden met de werkelijke belangen en opvattingen van het (gewone) volk én presenteren zichzelf gelijk als de enige echte democraten die de systematisch genegeerde populaire grieven (kunnen) belichamen. Een eerste voorwaarde om van populisme te kunnen spreken is de *combinatie* van de geschetste kritiek op het establishment met een rechtstreeks appel aan het volk als allesbepalende factor in de logica van de politiek. De mancheïstische figuur van gevestigde elite versus gewone volk, waarbij prioriteit gegeven dient te worden aan het volk, is aldus Taguieff (1995, 32) de motor van het populistisch protest. Nietige figuren zoals de man in de straat, Jan met de pet of de kleine belastingsbetaler worden afgezet tegenover de overheidsmoloch (Ware 2002, 112-118). Vijandig tegenover representatieve instellingen die intermediëren tussen massa en staat, plaatst men een blind en rechtstreeks vertrouwen in de populaire soevereiniteit en verheerlijkt men de volkse waarden en *common sense* (Shils 1956). Populisme snijdt evenwel nog een stuk dieper dan de kritiek op de gevestigde politiek in naam van het volk. Een tweede voorwaarde is dat het appel aan het volk tevens een *vijandigheid* tegenover andere politici en een *verwerping* van de representatieve democratie en de dominante liberale waarden etaleert (Canovan 1999). Aan de ene kant ligt een voornaam ingrediënt van de manier waarop populistten aan politiek doen net in de demonisering van opponenten, waarbij politieke tegenstanders tot politieke vijanden herleid worden. Terwijl de politieke *tegenstander* nog gerespecteerd wordt, als legitiem aanvaard wordt en de inzet van politiek het winnen van discussies is, verschijnt de politieke *vijand* als een immoreel en duivels wezen dat kost wat kost vernietigd dient te worden (Schmitt 2001 (1963); Edelman 1988, 66-89). Aan de andere kant verwerpen populistten de facto de representatieve democratie door een *volksdemocratie* te bepleiten. Een volksdemocratie is een partijloze democratie die uitgaat van monolithisch volk en van een directe relatie tussen politiek en gemeenschap, waarbij de leider of volksbeweging de waarachtige en enige woordvoerder is die rechtstreeks de één en ondeelbare populaire volkswil uitdrukt (cf. Mair 2002, 88-92). De Nederlandse socioloog Dick Pels (2003, 269-271) heeft het, ofschoon een contradictio in terminis, raak over een *totalitaire democratie* aangezien de populistische ideologie culturele homogeniteit, volkseenheid en homologie tussen leiders en volk vooronderstelt evenals een politieke orde zonder scheidslijnen, conflicten en tussenstappen. In theorie wordt prioriteit gegeven aan de *demos*, in praktijk betekent het echter dat democratische legitimiteit in termen van meerderheden wordt gedacht, waarbij in het bijzonder de *zwijgende meerderheid*, meer dan wie ook, het recht heeft om gehoord te worden, omdat zij nooit geleerd heeft om haar ideeën te verwoorden of om op te staan voor haar belangen (Taggart 2000, 93-95). Frappant in deze context is dat populistten, die toch pretenderen de rechtstreekse vertolkers te zijn van de volkswil en volkswijsheid, juist

zoveel moeite doen om datzelfde volk te overtuigen van hun eigen wijsheid en inzichten (Taggart 2000, 70). Net zoals populistische bewegingen, die zo manifest aanspraak maken op de democratische belofte van de macht aan het volk, meestal gekenmerkt worden door een autoritaire politieke stijl en een gebrek aan interne partijdemocratie. In hun retoriek mag het volk dan wel hoogtij vieren, populistische politiek negeert elke inwendige variatie en schakering (Kazin 1995, 266; Ware 2002, 103). Hun conceptie van massa en democratie verklaart tegelijk de populistische minachting tegenover de constitutionele democratie (zie verder).

4.2. Appel aan het volk: verheerlijking van het exclusieve hartland

Wanneer protest de negatieve zijde van populisme is, dan is het appel aan het volk de positieve zijde. Als geen ander appelleert de beweging aan gevoelens van saamhorigheid. Het soevereine volk is de enige legitieme drager van de politieke gemeenschap en juist doordat populistten in naam van het (ware) volk (menen te kunnen) spreken, kunnen ze democratische legitimiteit claimen (Shils 1956). De verwijzing naar het volk is evenwel problematisch, aangezien het volk geen essentialistische realiteit, maar een flexibele, strategische en selectieve *ingebeelde constructie* is die exclusie mogelijk maakt (cf. Anderson 1991; Oakeshott 1996). Net deze kneedbaarheid maakt de notie tot een aantrekkelijk retorisch instrument voor populistten, aangezien populistische politiek bij uitstek inspeelt op de ambiguïteit omtrent wie het volk is. De populistische aanspraakmaker dicht het volk immers uiteenlopende eigenschappen toe en kapitaliseert talrijke definities van wie dan wel onder het volk valt: van de gehele natie tot alleen maar de underdogs (Canovan 1984). Dit illustreert treffend de markante combinatie van de twee structurende oriëntaties in het populistisch appel: aan de ene kant de gerichtheid op *éénheid* en *integratie*, aan de andere kant op *identiteit* en *exclusiviteit* (Taguieff 1995, 12). In het populistische vertoog neemt de constructie van 'het volk' alvast drie bijzondere gedaantes aan. Ten eerste is er het appel aan *het verenigde volk*. In deze figuur aanroepen populistten een monolithisch volk zonder interne tegenstellingen en conflicten. Ten tweede verwijzen populistten naar *een exclusief volk*. In dit schema wordt het volk *ons* volk en het inclusieve volk een verdeeld volk, waarbij het volk beperkt wordt tot een exclusieve kerngroep, ontdaan van interne en externe vijanden. Ten derde doet populisme beroep op *een vervormbaar volk*, waarbij het gewone volk uiteenlopende invullingen krijgt (cf. Canovan 1999, 4-5). In de alledaagse retoriek van het populisme is het volk derhalve minder één en ondeelbaar dan ze ons willen doen laten geloven. Het gaat eerder om een gelaagd appel aan het volk.

Een eerste essentieel kenmerk van populisme is de nadruk op het geheel en de éénheid van het volk als finale waarde (Taguieff 1995, 12). Ofschoon elk populisme in praktijk steeds tezelfdertijd spreekt voor het volk én een welbepaalde klasse, zit in de aanroeping en klemtoon op de *populaire soevereiniteit* altijd de idee besloten van een *verenigd volk* boven en voorbij de ideologische en sociale scheidslijnen die de massa verdelen (Laclau 1979). Het soevereine volk wordt niet opgevat als een verzameling van individuen of menselijke subjecten (Touraine 2000, 113), maar als een volkseenheid met een gemeenschappelijke wil en singulier belang. In wezen is de populistische

sche conceptie van het volk dus monolithisch: één en ondeelbaar, volledig gevormd en zelfbewust, identificeerbaar door de numerieke meerderheid (Taggart 2000, 92). Tegelijk verklaart het waarom populistische bewegingen zichzelf omschrijven als bewegingen van éénheid en verbroedering én zichzelf voorstellen als de ware eenheidskracht van het volk tegen de (onnodig) verdeeldheid zaaiende krachten van de gevestigde politiek. Politieke leiders dienen, volgens populisten, immers alleen maar te luisteren naar de *vox populi*. Dat de invocatie van het eenstemmige en geïntegreerde volk slechts een retorisch en mobiliserend construct is, blijkt evenwel uit de manier waarop de notie feitelijk ingezet wordt in de alledaagse praktijk van populisme. Ofschon in theorie universalistisch en inclusief, bedoelen populisten niet iedereen, wanneer ze het over het volk hebben. Doorgaans spreken populisten slechts in naam van een beperkte groep, die veel minder omvangrijk is dan de gehele burgerpopulatie.

De facto heeft populisme een *restrictieve* of *exclusieve* visie op het volk (cf. Touraine 2000, 113-119; Pels 2003, 241-246). In het geval van extreem rechts gaat het om een (etnisch) *culturele* invulling van dit exclusieve volk. Populisten spreken trouwens in naam van het volk omwille van *wie* het (zou) zijn, waarbij het appel aan *het* volk eigenlijk boven alles verwijst naar een verheerlijking van *ons* volk (Canovan 1999, 4). Te weten het particuliere deel van de oorspronkelijke bevolking dat welbepaalde deugden zou belichamen en wiens grieven en overtuigingen, volgens populisten althans, dienen gehonoreerd te worden in het beleid: de kerngroep van de samenleving die het volk constitueert, gewoonlijk de blanke autochtonen met gezond verstand (Ware 2002, 101-107). “*It implicates a notion of the people as ethnos rather than demos. (...) Populists are convinced that a cultural community should precede a political community*” (Akkerman 2003, 151). De Engelse politicoloog Paul Taggart (2000, 95-98) omschrijft deze uitsluitende politiek treffend als de *'politics of the heartland'*. Het populistisch appel belichaamt en berust immers impliciet op de verbeelding van een teloorgegangene harmonieuze gemeenschap van deugdzaame burgers, kortom, het *heartland* of avondland (cf. Spengler, 1921; Boterman, 1992). In tegenstelling tot toekomstgerichte ideologische utopieën poogt populisme het verlorene te reconstrueren via een retrospectieve verbeelding van het vergane avondland, dat nog gekenmerkt was door (culturele) éénheid. Deze (re)constructie is echter niet vrijblijvend, het stelt in de sociale realiteit meteen grenzen in die beslissen over inclusie en exclusie. Daar het de essentie van de volksgemeenschap vastlegt, is het *heartland* immers het ultieme rechtvaardigingsconstruct voor de uitsluiting van devianten en definieert het tegelijkertijd de negatieve krachten in de maatschappij, die de eenheid van de volksgemeenschap van binnenuit kwellen dan wel van buitenaf bedreigen. De populistische tegenstelling tussen gevestigden en buitenstaanders wordt door extreem-rechts zowel verticaal als horizontaal gelezen: *wir da unten – ihr da oben* en *wir da drinnen – ihr da draussen* (Cuperus 2003). De interne volksvijand krijgt naam en gezicht in de gevestigde politiek, de externe in de migrant (cf. Swyngedouw 1995; Swyngedouw & Ivaldi 2001). Deze herdefinitie van onaangename, vervelende en afwijkende sociale groepen, zij het politieke of culturele elites dan wel migranten, tot *vijanden* en *inferieure subjecten* vormt het wezen van de populistische identiteitsconstructie. Alhoewel het volk ook een reeks aanwijsbare kwaliteiten – zoals wijsheid, eenvoud, middelmaat, eerlijkheid, fatsoen en volgzzaamheid – zou omvatten, wordt het

populistische volk toch vooral geportretteerd in de vorm van een *anti-identiteit*, waarbij het exclusieve volk afgezet wordt tegen een vijandige omgeving.

Ofschoon de etnische en culturele notie van het volk domineert is het populistische volk, tot slot, tegelijk ook een *vervormbaar* volk. Het populisme heeft de ongelooflijke capaciteit om moeiteloos te jongleren met alle mogelijke betekenissen en invullingen van het volk (Canovan 1984). Naargelang de doelpopulatie, de context en het ingezette antagonisme wordt het volk even flexibel in politieke, culturele, sociale als etnische zin beschouwd: het fatsoenlijke volk verraden door de politiek; het gewone volk betutteld door de elitaire kosmopolieten; het hardwerkende volk tegenover het grootkapitaal; het achtergestelde volk tegen de geprivilegeerden, het eigen volk bedreigd door de vreemdelingen. Net deze kameleon eigenschap maakt het volk tot zo'n krachtige figuur met enorme praktische bruikbaarheid en symbolische weerklank. De vaagheid en onbepaaldheid van het volk stelt het populisme in staat om uitermate diffuse (res)sentimenten te mobiliseren, terwijl elk appel aan het volk een omvangrijke, meestal zwiigende, massa suggereert, wat populisme haar legitimiteit verleent.

5. POPULISTISCHE STIJL: SIMPLISME EN RECHTSTREEKS LEIDERSCHAP

Populisme is een *simplistische politiek* die eenvoudige en vanzelfsprekende oplossingen bepleit: "*Populismus ist einfach, Demokratie ist komplex*" (Dahrendorf 2003, 23). De populistische analyse wordt gekenmerkt door een uitgesproken geloof in de transparantie van de werkelijkheid, in eenvoudige oplossingen voor de alledaagse (complexe) problemen van de gewone man en in de superioriteit van het gezonde verstand van het volk dat, ondanks haar morele superioriteit en aangeboren wijsheid, elke mogelijkheid ontzegd wordt om van zich te laten horen (Canovan 1999; Taggart 2002). Populisten wantrouwen en veroordelen elke consensus, nuance en complexiteit: democratisch overleg tussen representatieve groepen en politieke compromissen worden sowieso verdachte producten van achterkamerpolitiek; wetenschappelijke expertise wordt afgedaan als misleidende mystificatie van de werkelijkheid. Ingeikkelde procedures zouden er slechts zijn voor het voortbestaan van de (privileges van de) politieke klasse en rechterlijke macht, waaruit de verwerping van de liberale democratie van *checks and balances* spreekt. De ambivalentie tegenover de representatieve democratie blijkt evenwel niet alleen uit wat ze bepleiten, maar ook uit de manier waarop populistische mobiliseren. Dat de populistische denkbeelden en populistische stijl in elkaars verlengde liggen en elkaar versterken, geeft Dick Pels (2003, 39) aan: "*Stijl is een begrip dat vorm en inhoud, verpakking en boodschap, manier en matter onmiddellijk met elkaar verbindt, zonder het een tot het andere te herleiden*". De populistische stijl maakt zodoende onlosmakelijk deel uit van de achterliggende boodschap en ideologie. Juist doordat de maatschappijanalyse uitgaat van volkseenheid en directe soevereiniteit kunnen de populistische expressievormen, (actie)stijl en retoriek namelijk eenvoudig en directheid uitspreken.

Populisten claimen de rechtstreekse en ondubbelzinnige afkondiging van de stem van het gewone volk. In de populistische stijl wordt hiertoe de (*volkse*) taal van het gezond verstand ingezet, dat aan simplisme, rechtlijnigheid en duidelijkheid niet ontbeert. Ten eerste is het een negativistische, moralistische, nostalgische en radicale taal en stijl (cf. Wiles 1969). Centraal staat de *afwijzing* van de bestaande sociale en politieke orde. Populisten drukken in hun negatieve confrontatiepolitiek wel helder uit waar ze *tegen* zijn, maar het alternatief waar ze dan wel *voor* zijn is veel minder duidelijk. Populisme suggereert het onzegbare zonder het feitelijk uit te (hoeven) spreken (Taggart 2002, 77). Ten tweede gaat het om een *directe* en *concrete communicatiestijl*, die aansluit bij de alledaagse denkwijzen en spreektaal van vele mensen. De populist drukt zich uit in een onverbloemd, openhartig, ruw en concreet jargon. De stellingen zijn kort en krachtig, terwijl in de boodschappen de polemiek, het sarcasme en de (uitvergrot) van het (sappige) detail en schandaal niet geschuwd worden (cf. Tarchi 2002, 126-131). Ten derde zoekt het populisme inhoudelijke aansluiting bij de leefwereld van de outsiders. Populisten voelen zich in hun retoriek niet geremd om allerlei *politiek niet-correcte* meningen en geridiculiseerde waarden, dewelke een uitgebreide steun bij het gewone volk genieten, te verkondigen (Andersen & Bjorklund 2000, 202). De strategische succesformule (cf. Kitschelt 1995) van populisme ligt derhalve niet uitsluitend in wat het zegt, maar ook hoe ze het zegt. De ongezoeten taal doorbreekt allerlei gangbare politieke omgangcodes, appelleert aan allerlei schijnbare evidenties, doorbreekt tal van ideologische en sociale scheidslijnen, suggereert een eenheid en geeft de indruk naadloos aan te sluiten bij de reële problemen van de man in de straat (Tarchi 2002).

De aantrekkingskracht van populisme wordt tevens versterkt door haar organisationele verschijning. Populisten zien zichzelf niet als een partij, maar als een (*volks*)*beweging*. Trouwens, een partij verdeelt, een *front* of een *blok* maakt één (Taggart 2000; Tarchi 2002). De populistische *diagnose* is dat het volk verraden en in de steek gelaten is door de gevestigde politiek, de *remedie* is het herstel van het primaat van het volk. Concreet impliceert het dat de gevestigde elite dient vervangen te worden door (de macht van) het volk. Hier situeert zich de *democratische belofte* (Goodwyn 1976) van het populisme. Althans op papier, in praktijk slaat het appel aan de rechtstreekse democratie om in haar tegendeel. De facto roept het populisme op om de gevestigde elite te vervangen door een welbepaald type *leider* of *eenheidsfiguur* die daadwerkelijk in staat is te handelen in naam en belang van het volk. De democratische missie wordt aldus volledig geneutraliseerd door het allesbepalend overwicht en centraliteit van één leider of beweging die pretendeert een rechtstreekse relatie te hebben met het volk. Aan de ene kant beweert de populistische leider aldus alleen de populaire volkswil te kunnen afkondigen, incarneren en verdedigen, aan de andere kant presenteert de populist zich als de enige beschermeling van het volk én als onafwendbare tussenpersoon van bevrijding en verlossing (cf. Mény & Surel 2002a, 13). Doorheen dit *gepersonaliseerde leiderschap* en zulke *politiek van persoonlijkheid* blijkt tevens de grote schoonmaakwil en de verlossende boodschap van een volstrekt nieuw begin en nationale redding, waarbij tegelijk de illusie wordt geschapen dat politiek volledig transparant, open, persoonlijk en onbemiddeld kan zijn; dat afstandelijke en bureaucratische instellingen en expertise overbodig zouden zijn;

dat politiek op basis van een rechtstreekse band met de *vox populi* mogelijk is; en dat het volk door een eenheidsfiguur kan belichaamd worden.

6. DE KAPITALISATIE VAN DE DEMOCRATISCHE PARADOX

Tot nog toe is gepoogd om de notie van populisme scherper te omschrijven. De vraag blijft echter of populisme dan wel de ultieme democratische mobilisatie is van politiek ongenoegen hetgeen resulteert in een verdere volmaking van de representatieve democratie of dat het eerder moet gezien worden als een bedreiging van de representatieve en liberale democratie. De ontsponnen stelling is tweeledig. Aan de ene kant is de populistische verleiding inherent aan en wezenlijk ingebakken in de alomtegenwoordige tekorten van de feitelijke representatieve democratie in vergelijking met de democratietheorie. Aan de andere kant gaat het populistisch appel veel verder dan een ordinaire kritiek op het functioneren van de representatieve democratie, populistten verwerpen juist het principe van representatie en vormen een reëel gevaar voor de liberale constitutionele democratie (cf. Laclau 1979; Canovan 1981; 1984; 1999; 2002; Riker 1982; Oakeshott 1996; Leca 1996; Habermas, 1997; Mouffe, 2000; Papadopoulos 2002). In wezen spruit de populistische lokroep voort uit de *onoplosbare paradox in het hart van de democratie* zelf, wat naar de ingebakken ambiguïteit in de westerse democratie tussen rechtstreekse volkswil en liberaal constitutionalisme verwijst. In één frase, populisme gebruikt en exploiteert de taal van democratie en afficheert zichzelf als de ultieme ideologie van democratie. Vooral de Engelse politicologe Margaret Canovan (1999; 2002) beklemtoont dat de populistische controversie niet draait om de democratie als meest aangewezen bestuursvorm, maar om de wenselijke vorm van democratie zelf. Net de epistemologische dubbelzinnigheid omtrent de wezenlijke kenmerken en de betekenis van democratie laat ruimte voor populistische argumentatie. Haar these is dat populisme garen spint uit de onvermijdelijke afruil tussen twee stijlen van politiek, dewelke beiden aanwezig zijn in de moderne democratie en een gemeenschappelijke woordenschat delen, namelijk de verlossende *politics of faith* en de pragmatische *politics of scepticism* (Oakeshott 1996). In de *politiek van de hoop* of *verlossende politiek* staat de realisatie van de perfectie van de mensheid centraal, het belooft verlossing doorheen politiek. Het is de onverschrokken politiek van het enthousiasme, van de ingestelde moraal, van *vox populi vox dei* en het grootse ideologische project van de 'waarheid' en de 'beste wereld', waarbij alle middelen en wetten ondergeschikt worden gemaakt aan het doctrinaire project. De *politiek van het scepticisme* of *pragmatische politiek* is daarentegen “*not based, like faith, upon a doctrine about human nature, but upon a reading of human conduct*” (Oakeshott 1996, 32). Het is de politieke stijl van terughoudendheid en voorzichtig staatsmanschap, van formaliteit, van nuchtere analyse en doortastend afwegend beleid, kortom, een realistische politiek zonder groots vooropgezet plan en zonder torenhoge verwachtingen in de daadkracht en mogelijkheden van politiek, dit door de klemtoon te leggen op de goede werking van de rechtstaat en de permanente afstelling van de bestaande constitutionele structuur van gewaarborgde rechten en wetten (Oa-

keshott 1996, 21-44). Canovan (1999, 9) omschrijft deze twee contrasterende stijlen als de *twee gezichten* of de *Siamese tweeling* van de democratie en ziet de spanning tussen verlossing en pragmatiek als de voortdurende stimulans voor populistische mobilisatie (cf. Canovan 2002; Papadopoulos 2000). Schematisch komt het conflict tussen de populistische directe volksdemocratie en de representatieve liberale democratie in drie spanningsvelden, eigen aan de ambivalentie van het moderne democratiebegrip, tot uitdrukking: tussen de populaire wil en de constitutionele democratie; tussen volkswil en vertegenwoordiging; en tussen transparantie en complexiteit.

Ten eerste richt populisme zich op de ingebouwde spanning in de democratische ideologie zelf tussen de populaire wil en de constitutionele structuur: de macht van de *volkswil* versus de macht van de *wet* die de burger moet beschermen tegen de arbitraire uitoefening van die volkswil (Leca 1996; Canovan 1999; Taggart 2000; Mény & Surel 2002a; Papadopoulos 2002). Peter Mair (2002, 81) maakt het onderscheid tussen (verlossende) 'populaire democratie' en (pragmatische) 'constitutionele democratie' als de twee pijlers waarop de legitimiteit en werking van democratische regimes berusten, waarbij de populaire pijler de rol van de *demos* en een overheid *van* het volk beklemtoont, terwijl de constitutionele pijler vooral de nadruk legt op het institutionele kader en een overheid *voor* het volk (cf. Leca 1996). Populisme hecht zich volledig vast aan de populaire conceptie van democratie, dewelke herleid wordt tot de macht van het volk en *alleen* van het volk, waarbij de pragmatische visie die democratie vooral als een procedurele *bestuursvorm* ter vreedzame bezwering van maatschappelijke conflicten ziet, het volledig moet afleggen. Ten tweede buit populisme op meesterlijke wijze de structurele en onoverbrugbare kloof tussen burger en politiek of het democratische evenwicht tussen *populaire soevereiniteit* en *politieke vertegenwoordiging* uit (Canovan 1999, 13-14; Papadopoulos 2002, 47-50). De inherente belofte van de democratie wordt eenzijdig vertaald naar het primaat van het principe van volkssoevereiniteit. De stem en wil van het – als ondeelbaar en onvervreemdbaar beschouwde – volk is de enige bron van autoriteit en legitimiteit in een democratische samenleving (cf. Rousseau, 1995). Populisme hunkert naar directe en plaatsvervangende democratie, waarbij de leider de spontane belichaming vormt van de *vox populi*. Dit blijkt uit het romantische pleidooi om de politiek, via referenda en volksinitiatief, dicht bij het volk te brengen door de partijpolitiek en haar bemiddelende instellingen af te schaffen. Ten derde is er de onvermijdelijke afruil tussen *transparantie* en *representativiteit* in de inclusieve, gemobiliseerde en hoogcomplexe samenleving (cf. Canovan 2002, 38-42; Papadopoulos 2002, 50-52). In haar verbeelding van het volk als één en soeverein wekt populisme de illusie van sociale eenheid en het waanbeeld dat politiek transparant, eenduidig en conflictloos kan zijn. Centraal in het populistische democratiebeeld staat de soevereiniteit en dwangmacht van de meerderheid met haar rechtlijnige rationaliteit en dogmatische eenvoud. Dit blijkt uit de vijandigheid tegenover de representatieve democratie en de politiek van debat, (verzoenend) overleg, belangenafweging en ingewikkelde procedures die de inspraak en bescherming van alle representatieve groepen, ook minderheden, garanderen. Hoe dan ook blijft het de vraag hoe de populistische illusie van transparant bestuur met de 'onoverzichtelijke samenleving' (Habermas 1997) te verzoenen is.

Hoewel de populistische achterban eerder lijkt te roepen om een *beter* bestuur, dan om een *direct* bestuur (Taggart 2002, 67), ontleent de populistische verwijzing naar een *onmiddellijke democratie* haar aantrekkingskracht desalniettemin aan twee geduchte referenties (Canovan 1999, 14-16). Ten eerste valoriseert het populistisch appel tal van vertrouwde thema's uit de hedendaagse politieke theorieën omtrent het democratisch deficit, waarin het belang van contact met en empowering van de burger wordt onderstreept (Deschouwer 1992; 1998; Huyse 1992; 1994; Van Gunsteren & Andeweg 1994). Ten tweede verwijst het populistisch frame, althans schijnbaar, naar tal van elementen uit de radicale (links geïnspireerde) theorieën van en pleidooien voor een *participatieve, deliberatieve, discursieve* of *dialogische democratie* (Barber 1990; Dryzek 1990; Fishkin 1991; Holemans 1999; Tinnevelt 2003). Ofschoon populisme met deze theorieën de verlossende boodschap van emancipatie van 'onderuit' deelt, zijn de onderliggende premissen van beide concepties van democratie evenwel radicaal tegengesteld. De idee van dialogische democratie vertrekt immers vanuit het liberale wereldbeeld dat geconstrueerd is rond *individuen* met individuele (grond)rechten, is gericht op universele *inclusie* en incarneert een maximaal respect voor *heterogeniteit*. De roep om deliberatieve democratie dient derhalve gezien te worden als een pleidooi voor een actief burgerbestuur en voor een verdere *radicalisering* van de liberale en constitutionele democratie (Hajer 2004; Akkerman 2004; Wright & Fung 2004). Populisme *verwerpt* daarentegen de liberale democratie, aangezien het vertrekt van exclusieve en homogene *collectiviteiten*. Dat het smacht naar een exclusief monolithisch en organisch volk op basis van een meerderheid van stemmen, blijkt uit de verheerlijking van plebiscitaire democratie (Tromp 2002) en de populistische fascinatie voor (ondersteunende) eenvoudige, aangezien homogeniserende, resultaten van opiniepeilingen, als ultieme weergave van de (collectieve) 'stem van het volk' (cf. Abts & Verschraegen 2001; Papadopoulos 2002, 58-59; Tarchi 2002, 134). Dit schraagt de idee van een eenduidige en transparante macht van het volk en beantwoordt de steeds luider klinkende roep om verlossende duidelijkheid, eenvoud, overzicht en ideologisch houvast (Canovan 2002, 43), waarbij de subtiliteit van het dialogisch overleg het moet afleggen tegen de werkwijze van de eenvoud en het dictaat (Westlind 1996).

Resumerend, de discrepantie tussen de alledaagse *pragmatische* democratische praktijk en het (geïdealiseerde) beeld van *verlossing* dat in democratische theorieën wel eens geschilderd wordt, is de motor van het populistisch appe(a)l. Boven alles kapitaliseert populisme deze democratische paradox door het onvermogen en falen van de gevestigde politiek en, meer algemeen, de representatieve democratie te beklemtonen. In de populistische uitdaging staat immers de negatieve diagnose van de huidige vormen van representatie centraal, die dan ook plaats moeten ruimen voor mechanismen eigen aan een plebiscitaire democratie, terwijl de symbolische referentie aan de autoriteit van het volk cruciaal is voor de verwerving van legitimiteit. Voor populistten is het antwoord op het democratisch deficit klaar en duidelijk: geef de macht terug aan het één en ondeelbare volk, laat het volk zelf beslissen en alles zal opgelost zijn.

7. DE POPULISTISCHE BESMETTING EN HERORDENING

De populistische lokroep laat evengoed traditionele partijen niet onverschillig. Volgens tal van auteurs is populisme niet (langer) een politieke strategie van radicale bewegingen, maar is de gehele (traditionele) politiek door de populistische retoriek en stijl doordrongen en besmet (Kazin 1995; Ware 2002; Jagers & Walgrave 2003; Perger 2003). Deels argeloos, deels welbewust nemen, ten eerste, gevestigde politici van allerlei slag tal van elementen en denkfiguren uit de populistische retoriek over: het appel aan het volk of de zwijgende meerderheid, de verheerlijking van de gewone man en het gezonde verstand, het wantrouwen in de parlementaire democratie, de minachting tegenover elites, de creatie van volksvijanden en de hang naar een (harmonieuze) organische gemeenschap. Zo verklaren Alan Ware (2002), Yves Surel (2002) en Peter Mair (2002) het electorale succes van *Reagan*, *Chirac* en *New Labour* juist door hun campagne op basis van een uitgesproken *anti-establishment* retoriek in combinatie met de directe verwijzing en ophemeling van het populaire *gezond verstand*. Ten tweede cultiveert menig gevestigd politicus, in z'n poging om stemmen te ronselen, onderdelen van de populistische stijl. Op het randje van demagogie en volksverlakkerij af, trekken dezen openlijk de kaart van de simplistische analyse en de concrete taal van het gezonde verstand. Yves Surel (2002, 149-154) spreekt over "*the instrumentalisation of populist rhetorical and ideological elements*". Menig politicus, aan de *rand* van maar toch nog *in* het gevestigde partijsysteem, omhelst namelijk (delen van de) populistische stijl, thema's en klemtonen juist om een eigen ruimte van verschil in het gevestigde partijsysteem te creëren en zichzelf als een daadwerkelijk en legitiem alternatief te vestigen. De ironie is dat deze instrumentele populistische de politieke klasse verwerpen, hoewel ze er zelf nochtans de emanatie van zijn. Akkerman (2003, 149-150) en Perger (2003, 177-178) omschrijven deze elegantere vorm van populisme als *respectabel populisme*, aangezien het een anti-partij strategie combineert met democratisch pluralisme. In tegenstelling tot radicale populistische partijen onderschrijven ze trouwens nog altijd de grondslagen van de liberale democratie en vormen ze geen (directe) bedreiging voor het constitutionalisme.

Desalniettemin blijkt toch dat radicale populistische bewegingen, in verhouding tot hun al bij al relatief beperkte electorale bijval, een onevenredig effect hebben op de werking van de representatieve democratie (Mény & Surel 2002b). In tal van West-Europese democratieën hebben deze bewegingen op vier verschillende manieren de stijl, campagnes, inhoud en werking van het politieke debat en van de gehele representatieve politiek drastisch getransformeerd (vgl. Taggart 2000, 108-114; 2002, 75-79). Ten eerste neigt populisme de *grondslagen van legitimiteit* te (her)definiëren. Het monolithische volk of de populaire soevereiniteit is het uitgangspunt van legitimiteit, waarbij beleid slechts legitiem is in zoverre het rechtstreeks voortvloeit uit de volkswil. Bart Tromp (2002) heeft het over het virus van de plebiscitaire democratie gedirigeerd door de ongedifferentieerde meerderheid. Ten tweede creëert populisme een *politiek van eenvoud*. Doordat politiek in wezen slechts de wijsheid van de gewone man moet belichamen, scheidt populisme het beeld dat politiek duidelijk, eenvoudig en rechtstreeks is. Louter door haar aanwezigheid versterkt populisme reeds het wantrouwen en onbehagen in de representatieve politiek, instellingen en procedu-

res; heeft het een delegitimerend effect op complexe en technische beleidsinitiatieven; en drukt het gangbare genuanceerde argumentatiestijlen, ondoorzichtige representatieve instellingen en overlegvormen in het defensief. Gevestigde partijen worden also voortdurend gedwongen om hun eigen standpunten en hun politieke stijl almaar te rechtvaardigen en zelfs te herzien. Door het oppositieopbod kan dit zelfs uitdraaien in een platvloerse, oppervlakkige en gedeeltelijke imitatie van het populistische vertoog van het gezonde verstand en de simplistische stijl. Hiermee verbonden werkt, ten derde, het populistisch appel door in het politieke vertoog en herarticuleert het *de structuur en woordenschat van het politieke debat*. De thema's, issues én probleemdefinities van de populistische uitdagers worden door het politieke bestel overgenomen. Tal van gevestigde politici thematiseren de maatschappelijke problemen evengoed in termen van essentialistische volkswil, veelal uitgedrukt in culturele homogeniteit. Baukje Prins (2000) spreekt over de opgang van het *nieuwe realisme*, wat verwijst naar een politiek van oprechtheid, die taboes doorbreekt en appelleert aan het verlangen naar eensluidende waarheid, objectiviteit en onpartijdigheid. De oproep van gevestigde politici om de *echte* problemen niet uit de weg te gaan, de zaken bij naam te noemen en nu eens serieus te luisteren naar het gewone volk die begiftigd is met een flinke dosis gezond verstand, biedt deze salonpopulisten althans de illusie van een democratische tegengif voor het populisme van het gepeupel. Ten vierde leidt populisme tot een *polarisatie* en *tweedeling* van het politieke debat evenals tot een *politiek essentialisme* in het politieke bedrijf. Alles wordt zwart-wit gezien en de (politieke) wereld wordt opgedeeld in een helder wij versus zij. Aan de ene kant is dit dualisme eigen aan de simplistische politiek van populisme waarin maatschappelijke problemen en issues steeds in dezelfde starre en strakke pro versus contra termen worden gekaderd, hetgeen geen ruimte meer laat voor onderling debat en overleg. Aan de andere kant wordt het politieke systeem in een strikt vriend/vijand schema (cf. Schmitt 2001 (1963); Edelman 1988) gedefinieerd. De politieke wereld verschijnt in een allesoverheersende dualiteit. Zonder oog voor nuances, schakeringen en verschillen construeren populistten, in dramaturgische termen geformuleerd, een *politiek schouwtoneel* (Edelman 1988) van twee gesloten homogene blokken met rivaliserende belangen die lijnrecht en vijandig tegenover elkaar staan, waarin de deugden van het gewone volk worden afgezet tegen de gebreken van de gevestigde politiek (Papadopoulos 2000). Deze viervoudige transformatie van de politieke ruimte geeft alvast aan dat de context waarin en hoe politieke discussies plaatsgrijpen, issues gekaderd worden en achterbannen gemobiliseerd worden, drastisch gewijzigd zijn. De taal, toon en teneur van het populisme waart door de gevestigde politiek: enerzijds grijpen hedendaagse politieke discussies in een grimmiger sfeer plaats, anderzijds worden de debatten binnen de kaders van de representatieve democratie geëxternaliseerd in een strijd tussen representatieve politiek versus rechtstreekse meerderheidspolitiek.

8. POPULISME: BEDREIGING VAN DEMOCRATIE OF NIET?

De populistische interpellatie drukt een (politiek) ongenoegen uit en vertaalt dit uitdrukkelijk naar de elites. Over de interpretatie van deze interpellatie lopen de standpunten uiteen. Een steeds weerkerende discussie is of populisme nu een regelrechte bedreiging vormt voor de democratie, dan wel juist een democratische mobilisatie *par excellence* is van ongenoegen met de *politics as usual* (Mény & Surel 2002a, 11-17). De laatste strekking ziet populisme als positief voor de democratie. Het is het brandalarm en correctief mechanisme voor de defecten, zwakheden en beperkingen verbonden met alle representatieve democratieën: het daagt de status quo uit door censuurregels te doorbreken; het brengt altijd genegeerde issues op de politieke agenda; en het wakkert het politieke debat aan. Ofschoon populistten in vele gevallen terechte ressentimenten kapitaliseren (Immerfall 1998; Betz 2002) en de democratie, zowel wat betreft aanspreekbaarheid als aansprakelijkheid (Bartolini 1999) met recht ter verantwoording roept, is mijn stelling evenwel dat de nieuwe politiek van populisme meer is dan een eenvoudige stijlkwestie van 'wij zeggen wat u denkt' of een ordinaire kritiek op de werking van de democratie. Populisme vormt, mijn inziens, een fundamentele uitdaging voor de representatieve democratie als zodanig aangezien het een totalitaire inslag heeft en de onderliggende principes en instrumenten van de liberale representatieve democratie verwerpt: populistten flirten met autoritair leiderschap, met een essentialistisch cultuurbegrip en met volksdemocratie die stuk voor stuk vloeken met het parlementair liberalisme. De populistische illusie dat de macht rechtstreeks door één collectief lichaam bezet en door een leider belichaamd zou kunnen worden is dan ook even simplistisch, totalitair, gevaarlijk als onmogelijk. Ten eerste is het volk, sociologisch gezien, allesbehalve één en ondeelbaar, laat staan dat het sociale eenheid zou vormen (de Certeau 1984). Ten tweede kan de macht in niet-totalitaire regimes nooit geconcentreerd zijn, maar is het steeds bezitloos en verstrooid over de gehele samenleving waarbij macht altijd tegenmacht impliceert. De Franse filosoof Claude Lefort (1992) drukt dit prozaïsch uit als de *lege plek van de macht*. Ten derde ondergraaft het populisme de grondslagen van de liberale constitutionele democratie: het ontkennt het menselijk subject met z'n individuele grondrechten en het maakt de rechtsstaat met haar strikte procedures, wetten, gewaarborgde rechten en *checks and balances* tussen de drie machten ondergeschikt aan de volkswil. Ten vierde is democratie als *project van maximale inclusie* (Canovan 2002, 43) in de hoogcomplexen en geïndividualiseerde samenleving slechts mogelijk doorheen een immens en complex geheel van procedurele regels, die democratisch (in)formeel overleg, discussie en strijd evenals contingentie mogelijk maken (cf. Bobbio 1987; Habermas 1996). Kortom, de gemeenschap kan, juist omdat het geen essentiële, ongebroken identiteit is, nooit via een politieke woordvoerder samenvallen met zichzelf. Terecht houdt Frank Ankersmit (1997; 2002) een pleidooi voor een *esthetische* benadering van de politieke representatie: vertegenwoordigers moeten de voorkeuren of belangen van de kiezers niet fotografisch pogen weer te geven, in tegendeel, politieke representatie vergt juist afstand, functioneel verschil en tegenstelling tussen kiezers en gekozenen. Een goede overheid is immers meer dan een *responsieve overheid*, die uitsluitend gericht is op de weerspiegeling van de (populaire) publieke opinie. Tezelfdertijd dient een overheid

ook altijd een *verantwoordelijke overheid* te zijn – aansprakelijk, verlicht en gericht op de lange termijn. Net de kloof tussen burger en staat en de spanning dat partijen zowel *vertegenwoordiger* als *bestuurder* dienen te zijn, maakt de representatieve democratie zo vatbaar voor populistische exploitatie (Bartolini 1999; Mair 2002; Papadopoulos 2002).

De onderschatting van het wezen en de invloed van populisme is, mijn inziens, terug te brengen tot het inflatoire gebruik en de vrijblijvende omschrijvingen van de notie populisme, wat leidt tot een begripsvervaging alsook een bagatellisering van het fenomeen. Ten eerste lijkt men, verblind door het episodische karakter van populistische bewegingen, het gevaar en diepgang van populisme te onderschatten. Ten tweede draagt ook een ecologische fout in de conceptualisatie van populisme bij tot het minimaliseren van het fenomeen. Door populisme ook in termen van (de sociale kenmerken en attitudes van) haar (gemobiliseerde) achterban te willen definiëren en te interpreteren, verliest men evenwel de kern van het populistisch appel uit het oog. Ten derde wordt het analytisch vermogen van het concept ontkracht doordat al te makkelijk de meest uiteenlopende vormen van verlossende politiek onder de populistische paraplu worden ondergebracht, waarbij populisme dreigt vereenvoudigd te worden tot elke politieke stijl die aanspraak maakt op het volk, de bevolking of een afgeleide ervan.

De onderschatting van de transformerende kracht van populisme begint al bij de fixatie op het *episodische* en *zelfbeperkend* karakter van populistische bewegingen. Aangezien populisme op lange termijn met tal van institutionele dilemma's geconfronteerd wordt, is het in het algemeen een kortstondig fenomeen (Taggart 2000, 99-107). Het dilemma van populistten is immers dat hun bestaan en aantrekkingskracht hoofdzakelijk gebaseerd is op de mobilisatie van allerlei protest en hun krachtig antipolitiek of antipartij appel, terwijl de beweging zich doorheen de tijd toch als partij dient te institutionaliseren en zich niet langer kan onttrekken aan beleidsdeelname. Dit geeft hen wel toegang tot de macht, maar tegelijk is het niet langer zondermeer mogelijk om zichzelf als politieke outsider te afficheren, terwijl meestal ook de moeilijkheden om de populistische ideeën in praktijk te brengen manifest naar boven komen. Kortom, na verloop van tijd wordt de populistische beweging zowel van haar oorspronkelijke aantrekkingskracht als identiteit beroofd. De korte en tijdelijke houdbaarheidsfactor van het populistische appe(a)l impliceert echter niet dat populisme een vergankelijk effect heeft. De populistische *tabula rasa* en revolte tegen het systeem is onmogelijk te vergeten en te negeren, laat staan dat de gevestigde politiek zou kunnen doen alsof er niets gebeurd is. De uitbarsting van het ondenkbare en het onzegbare, aangezien populisme veelal in crises datgene manifest maakt wat tot dan toe latent bleef, stelt namelijk de gehele liberale democratie in vraag. De veelal symbolische en rituele strijd van populisme representeert dan ook een *kwalitatieve* verandering, die zowel de werking van de politiek als de ideologische en politieke kaarten transformeert, waardoor *business as usual* alvast niet langer meer mogelijk is (cf. de Certeau 1968). De invloed van populistische bewegingen op het politieke systeem reikt dan ook veel verder dan hun vluchtige publieke of electorale doortocht.

De begripsvervaging en minimalisering van het populistische fenomeen wordt, ten tweede, ook in de hand gewerkt door milde *ad hoc* definities die populisme willen

omschrijven in termen van de kenmerken en attitudes van de populistische achterban. Hoewel inzicht in de sociale basis van de (heterogene) populistische coalitie van outsiders cruciaal is om het succes en de aantrekkingskracht van populisme te duiden, biedt het echter geen substantiële bijdrage tot de analytische conceptualisatie van het fenomeen populisme als zodanig. Datgene wat de achterban denkt, voelt en wenst uit te drukken, heeft als dusdanig geen enkele invloed op de definitie, betekenis en reikwijdte van populisme, aangezien dit uitsluitend verwijst naar een ideologie die gebruik maakt van een bepaalde mobilisatiestrategie en stijl. Een groot deel van de populistische achterban mag dan nog veel gematigder zijn en vooral z'n ontevredenheid met de gangbare werking van het huidige parlementarisme willen uitdrukken, populisme is en blijft de combinatie van het appel aan een monolithisch volk en de verwerping van de liberale en representatieve democratie ten voordele van de rechtstreekse en partijloze uitdrukking van de volkswil.

Ten derde wordt populisme makkelijk herleid tot een louter politieke *taal* of *stijl*, die aanspraak maakt op het volk of een afgeleide ervan zoals *de* mensen of *de* burgers (zie Kazin 1995; Jagers & Walgrave 2003). Een eerste manco van deze conceptualisatie is dat het voorbij gaat aan het feit dat elke vorm van politieke mobilisatie doorheen het mechanisme van interpellatie een beroep doet op een *collectiviteit* of een *populatie* om van individuen (politieke) *subjecten* te maken. Meer zelfs, dat in de hedendaagse samenleving, als gevolg van de gepacificeerde klassenstrijd, niet langer de aanroeping van sociale klasse, maar het appel aan het volk de dominante interpellatie is om individuen te transformeren in subjecten (Laclau 1979, 100-111). Het belang van de *populair-democratische* interpellatie als mobiliserend frame blijkt alvast bij de talloze *catch-all* partijen of volkspartijen, die zichzelf voorstellen als representatief voor het volk, al was het maar als stemmenmaximaliserende strategie om de gematigde mediaankiezer (Downs 1957) aan te trekken. Een tweede manco is dat geïsoleerde elementen van een vertoog als zodanig geen betekenis hebben. De betekenis van wat men nu onder het volk verstaat, wordt pas duidelijk in de articulatie binnen een concreet ideologisch vertoog of in de verbinding tot een éénheid met andere noties (Laclau 1979; Hall 1991). In de typische ideologische 'structuur van interpellaties' (Laclau 1979, 102) zou de betekenis van het volk dan wel eens allesbehalve monolithisch kunnen zijn. Het populistisch appel is derhalve niet eender welke verwijzing naar het volk, er gaat een hele – weliswaar dunne – ideologie achter schuil. Opdat van populisme gesproken kan worden, dient de referentie aan het (monolithische) volk gepaard te gaan met openlijke veroordeling van en vijandschap tegenover de elites, elitewaarden, constitutie en liberale democratie. Om deze reden is het analytische onderscheid tussen *populaire* en *populistische* politiek instructief. Net zoals populisme doet populaire politiek of respectabel populisme om het politieke ongenoegen te ondervangen, een beroep op een nogal sloganeske taal en op een breed publiek van burgers, ja zelfs het volk, maar dit appel wordt (nog) niet gekoppeld aan een simplistische analyse waarbij de waarheid rechtstreeks zou voortspruiten uit het (gewone) volk, het vervalt niet in moralisme, het is niet vijandig tegenover politieke tegenstanders, het verwerpt geenszins de representatieve democratie en het zweert evenmin de constitutionele structuur van de liberale democratie af. Volledigheidshalve dient opgemerkt te worden dat het onderscheid tussen populaire en populistische politiek in deze bijdrage louter op basis van logisch-theoretische gronden wordt ge-

poneerd. In de alledaagse politieke realiteit lijkt het verschil tussen populaire en populistische politiek of tussen radicaal en respectabel populisme evenwel heel wat minder eenduidig en eerder gradueel te zijn. Daarnaast is het nog de vraag of de populaire stijl op lange termijn wel los kan blijven staan van de populistische ideologie en na verloop van tijd niet even goed tot een even diepgaande ondergraving van de liberale representatieve democratie leidt. Vergelijkend onderzoek zal in de toekomst alvast de relevantie en empirische houdbaarheid van het analytische onderscheid evenals de daadwerkelijke verschillen tussen populistische en populaire politiek verder dienen uit te klaren.

Ongeacht dit voorbehoud blijft het gevaar van de gelijkstelling van populisme met een bepaalde vorm van politieke communicatie of mobilisatie evenwel bestaan dat het verlossende gezicht van de democratie in het geheel dreigt te worden gediskwalificeerd. Elke ideologische of verlossende politiek tracht immers op basis van collectieve referenties zoals het volk of de burgers een eenheid van politieke subjecten te construeren in de strijd om macht en de realisatie van haar maatschappelijke project. Het is daarenboven een postmoderne zinsbegoocheling te denken dat we de democratie zouden kunnen ontdoen van haar verlossende dimensie en dat een pragmatische politiek zonder grote verhalen de oplossing van alle problemen zou zijn. Elk democratisch systeem is in haar voortbestaan afhankelijk van regelmatige opstoten van verlossing en vernieuwingsdrang. Terwijl de neutralisering van de politiek uitnodigt tot een vuile politiek van corruptie, nepotisme en partitocratie (Zizek 1998; Canovan 1999; Mair 2002), biedt de verlossende boodschap ten minste hoop voor wanhopige kiezers, zorgt de permanente contestatie voor politieke vernieuwing en is het een ultiem serum tegen verstarring en corruptie. Het is net het belang en de noodzaak van verlossende politiek voor de democratie dat ons, schijnbaar paradoxaal, doet stellen dat populisme – althans in onze restrictieve betekenis – een gevaar is voor de democratie. In tegenstelling tot andere vormen van verlossende politiek, kleurt de bevrijdende boodschap van het populisme immers buiten de krijtlijnen van de liberale democratie. Populisme miskent de liberale erfenis van individuele rechten en vrijheden en leidt slechts tot dictatuur van de (zwijgende) meerderheid die de rechten en vrijheden van minderheden negeert en met de voeten treedt. Desalniettemin geeft het populistische appe(a)l aan dat (representatieve) democratie allesbehalve een gegeven is, maar een voortdurend te vernieuwen construct. Democratie is een werkwoord – in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Dit blijkt alvast uit de talrijke en uiteenlopende wanhoopskreten om rechtvaardigheid en gerechtigheid van de populistische achterban. En daarvoor zijn en blijven ideologische projecten en *sterke verhalen* van democratische verlossing nodig, evenals *populaire politici* of democratische *media-idolen met uitgesproken ideologische ideeën* (Pels & van Zoonen 2003), die wanhopige burgers terug kunnen doen warmlopen voor het project van de representatieve en liberale democratie.

BIBLIOGRAFIE

- Abts, K. & G. Verschraegen (2001), Het Vlaams Blok, een mentaal probleem? *Streven*, 68(9), 844-848.
- Akkerman, T. (2003), Populism and democracy: challenge or pathology? *Acta Politica*, 38, 147-159.
- Akkerman, T. (2004), Alternatieven voor populisme, *Socialisme & Democratie*, 61(1-2), 27-32.
- Andersen, J. & T. Bjorklund (2000), Radical right-wing populism in Scandinavia: from tax revolt to neo-liberalism and xenophobia, pp. 193-123 in Hainsworth, P. (ed.), *The politics of the extreme right. From the margins to the mainstream*. London: Pinter.
- Anderson, B. (1991), *Imagined communities*. London: Verso.
- Ankersmit, F. (1997), *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie*. Kampen: Kok Agora.
- Ankersmit, F. (2002), *Political representation*. Stanford: Stanford University Press.
- Barber, B. (1990), *Strong democracy*. Berkeley: University of California Press.
- Bartolini, S. (1999), Collusion, competition, and democracy, Part I, *Journal of Theoretical Politics*, 11(4), 435-470.
- Betz, H-G (2002), Conditions favoring the success and failure of radical right-wing populist parties in contemporary democracies, pp. 197-213 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Betz, H-G. & S. Immerfall (ed.) (1998), *The new politics of the right*. New York: Macmillan Press.
- Bobbio, N. (1987), *The future of democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Boterman, F. (1992). *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes: cultuurpessimist en politiek activist*. Assen: Van Gorcum.
- Canovan, M. (1981), *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M. (1984), 'People', politicians and populism, *Government & Opposition*, 19(3), 312-327.
- Canovan, M. (1999), Trust the people! Populism and the two faces of democracy, *Political Studies*, 47(1), 2-16.
- Canovan, M. (2002), Taking politics to the people: populism as the ideology of democracy, pp. 25-44 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Cuperus, R. (2003), The populist deficiency of European social democracy, *IPG*, 3, 83-109.
- Dahrendorf, R. (2003), Acht Anmerkungen zum Populismus, *IWM Newsletter*, Winter (1), 22-25.
- Dalton, R. & M. Kuechler (ed.) (1990), *Challenging the political order: new social and political movements in Western democracies*. New York: Oxford University Press.
- De Certeau, M. (1968), *La prise de parole*. Paris: Desclée de Brouwer.
- De Certeau, M. (1984), *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.

- Deschouwer, K. (1992), *Politiek zonder boe of bah*. Leuven: Kritak.
- Deschouwer, K. (1998), Op verkenning in de kloof, pp. 77-1000 in Elchardus, M. (ed.), *Wantrouwen en onbehagen*. Brussel: VUBPress.
- Downs, A. (1957), *An economic theory of democracy*. New York: Harper and Row.
- Dryzek, J. (1990), *Discursive democracy: politics, policy and political science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edelman, M. (1988), *Constructing the political spectacle*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fishkin, J. (1991), *Democracy and deliberation*. New Haven: Yale University Press.
- Freedon, M. (1998), Is nationalism a distinct ideology? *Political Studies*, 46(4), 748-765.
- Goodwyn, L. (1976), *Democratic promise: the populist movement in America*. New York: Oxford University Press.
- Habermas, J. (1996), *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (1997), *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1997), *De nieuwe onoverzichtelijkheid en ander opstellen*. Meppel: Boom.
- Hainsworth, P. (2000a), Introduction: the extreme right, pp. 1-17 in Hainsworth, P. (ed.), *The politics of the extreme right. From the margins to the mainstream*. London: Pinter.
- Hainsworth, P. (ed.) (2000b), *The politics of the extreme right. From the margins to the mainstream*. London: Pinter.
- Hajer, M. (2004), Vernieuwd democratisch bestuur. Een pleidooi voor activerend burgerschap, *Socialisme & Democratie*, 61(1-2), 14-21.
- Hall, S. (1991), *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam: Sua Uitgeverij.
- Hayward, J. (1996), The populist challenge to elitist democracy in Europe, pp. 10-32 in Hayward, J. (ed.), *Elitism, populism and European politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Hayward, J. (ed.) (1996), *Elitism, populism and European politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Holemans, D. (1999), *Ecologie en burgerschap: pleidooi voor een nieuwe levensstijl*. Kapellen: Pelckmans.
- Huyse, L. (ed.) (1992), 24 november 1991. De betekenis van een verkiezingsuitslag. Leuven: Kritak.
- Huyse, L. (1994), *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*. Leuven: Kritak.
- Immerfall, S. (1998), The neo-populist agenda, pp. 249-261 in Betz, H-G. & S. Immerfall (ed.), *The new politics of the right*. New York: Macmillan Press.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Ionescu, G. & E. Gellner (ed.) (1969), *Populism. Its meanings and national characteristics*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Jagers, J. & S. Walgrave (2003), Politiek gaat over de mensen. *Populistische retoriek bij de Vlaamse politieke partijen, Samenleving & Politiek*, 10(8), 12-22.

-
- Kazin, M. (1995), *The populist persuasion: an American history*. New York: Basic Books.
- Kitschelt, H. (1995), *The radical right in Western Europe: a comparative analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kitschelt, H. (2002), Popular dissatisfaction with democracy: populism and party systems, pp. 179-196 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Laclau, E. (1979), *Politics and ideology in Marxist theory*. London: Verso.
- Lamont, M. (2000), *The dignity of working men*. Cambridge: Harvard University Press.
- Leca, J. (1996), La démocratie à l'épreuve des pluralismes, *Revue française de science politique*, 46(2), 225-279.
- Lefort, C. (1992), *Het democratisch tekort. Over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Amsterdam: Boom.
- Mair, P. (2002), Populist democracy versus party democracy, pp. 81-100 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Mény, Y. & Y. Surel (2002a), The constitutive ambiguity of populism, pp. 1-24 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Mény, Y. & Y. Surel (ed.) (2002b), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Mouffe, C. (2000), *The democratic paradox*. London: Verso.
- Oakeshott, M. (1996), *The politics of faith and the politics of scepticism*. New Haven: Yale University Press.
- Papadopoulos, Y. (2000), National-populism in Western Europe: an ambivalent phenomenon, *Institut d'études politiques et internationales, Université de Lausanne*, <http://www.unil.ch:880/iepi/pdfs/papadopoulos.pdf>.
- Papadopoulos, Y. (2002), Populism, the democratic question, and contemporary governance, pp. 45-61 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Pels, D. (2003), *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Pels, D. & L. van Zoonen (2003), Idolen met ideeën: de nieuwe democratische elite, *Pluche*, 2, 58-67.
- Perger, W. (2003), Volkspartijen en populisme: een dringend probleem, pp. 169-180 in Becker, F., M. Ho, W. van Hennekeler & B. Tromp (ed.), *Politieke partijen op drift*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Picone, P. (1994), From the left to the new populism, *Telos*, 101, 173-208.
- Picone, P. & G. Ulmen (1995), Populism and the new politics, *Telos*, 103, 3-8.
- Poguntke, T. & S. Scarrow (ed.) (1996), The politics of anti-party sentiment, *European Journal of Political Research*, 29(3), 257-262.
- Prins, B. (2000), *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.
- Riker, W. (1982), *Liberalism against populism: a confrontation between the theory of democracy and the theory of social choice*. San Francisco: W.H. Freeman.

- Rousseau, J. (1995), *Het maatschappelijk verdrag of beginselen der staatsinrichting*. Amsterdam: Boom.
- Schmitt, C. (2001 (1963)), *Het begrip politiek*. Amsterdam: Boom.
- Shils, E. (1956), *The torment of secrecy: the background and consequences of American security policies*. Gencoe, Free Press.
- Snow, D., E. Rochford, S. Worden & R. Benford (1986), *Frame alignment processes, micromobilisation and movement participation*, *American Sociological Review*, 51, 464-481.
- Spengler, O. (1921), *Der Untergang des Abendlandes: Christentum und Sozialismus*. Freiburg: Herder.
- Surel, Y. (2002). *Populism in the French party system*, pp. 139-154, in Mény, Y. & Y. Surel (ed.). *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Swyngedouw, M. (1995), *De sociale ruimte hertekenen. Een gevalstudie aan de hand van de constructie van de bedreigende immigrant in Vlaanderen 1930-1980*, *Res Publica*, 37(3-4), 227-245.
- Swyngedouw, M. & G. Ivaldi (2001), *The extreme right utopia in Belgium and France. The ideology of the Flemish Vlaams Blok and the French Front National*, *West European Politics*, 24(3), 1-22.
- Taggart, P. (1995), *New populist parties in Western Europe*, *West European Politics*, 1(18), 34-51.
- Taggart, P. (1996), *The new populism and the new politics*. London: Macmillan Press.
- Taggart, P. (2000), *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taggart, P. (2002), *Populism and the pathology of representative politics*, pp. 62-80 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.). *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Taguieff, P-A. (1995), *Political science confronts populism*, *Telos*, 103(1), 9-43.
- Taguieff, P-A. (1997), *Le populisme et le science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes, Vingtième siècle*, 56(4), 4-33.
- Tarchi, M. (2002), *Populism Italian style*, pp. 120-138 in: Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Tinnevelt, R. (2003), *Representatieve en deliberatieve democratie*, *Oikos*, 24(4), 15-30.
- Touraine, A. (2000), *Can we live together? Equality and difference*. Cambridge: Polity Press.
- Tromp, B. (2002), *Het virus van de plebiscitaire democratie*, *Socialisme & Democratie*, 60(12), 31-34.
- Van de Putte, A. (1987). *Macht en maatschappij. Claude Lefort over democratie en totalitarisme*, *Tijdschrift voor Filosofie*, 49(3): 395-433.
- Van Gunsteren, H. & R. Andeweg (1994), *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*. Haarlem: Aramith.
- Van Roermund, B. (2000), *Volkvertegenwoordiging: Rousseau's maatschappelijke verdrag in de spiegel van de rechtsstaat*. Leende: Damon.
- Ware, A. (2002), *The United States: populism as political strategy*, pp. 101-119 in Mény, Y. & Y. Surel (ed.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.

- Westlind, D. (1996), *The politics of popular identity: understanding recent populist movements in Sweden and United States*. Lund: Lund University Press.
- Weyland, K. (1999), Neoliberal populism in Latin America and Eastern Europe, *Comparative Politics*, 31(4), 379-403.
- Wiles, P. (1969), A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on populism, pp. 166-179 in Ionescu, G. & E. Gellner (ed.), *Populism. Its meanings and national characteristics*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Wright, E. & A. Fung (2004), Een pleidooi voor actief burgerbestuur, *Socialisme & Democratie*, 61(1-2), 36-43.
- Zizek, S. (1998), *Pleidooi voor intolerantie*. Amsterdam: Boom.